

М.К.Лобода*

ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 рр.)**

У статті висвітлюються основні аспекти життя в умовах окупації працівників важкої промисловості (підлітків, жінок, людей похилого віку, радянських військовополонених). З'ясовано проблеми, які становили їх повсякденне буття. Відтворюється ставлення влади до населення у цілому, і, зокрема, тих, кого було залучено до відновлення виробництва на підприємствах важкої промисловості, розташованих на території України.

Проблематика періоду окупації території України нацистською Німеччиною та її союзниками надзвичайно широка і багатогранна. У світлі звернення сучасних вітчизняних науковців до тем, що висвітлюють питання соціальної історії, набуває актуальності з'ясування повсякденного життя людей, які, попри складні умови, змогли вижити під час ведення воєнних дій і кількарічної окупації¹. Однією з малодосліджених сторінок у цьому аспекті є тема використання владою нацистської Німеччини та її союзниками трудових ресурсів при відновленні важкої промисловості України (1941–1944 рр.).

Досліджуючи цю проблему, проаналізуємо плани і заходи, до яких вдавалася окупаційна влада під час відбудови і введення в дію об'єктів важкої промисловості; визначимо основні категорії задіяних трудових ресурсів; висвітлимо умови життя і праці робітників під час відбудови важкої промисловості.

Напередодні війни з СРСР німецька влада сформувала чітку стратегію ведення воєнних дій та колонізації окупованих територій. Основні її положення було викладено у т.зв. «Зеленій папці» Г.Герінга. Згідно з ними, призначення окупованих територій полягало у забезпеченні району продовольством та сировинними ресурсами для стрімкого й ефективного ведення війни².

Зі свідчень очевидців, які перебували на окупованій території в 1941 р. і характеризували ситуацію у великих містах, зокрема у Києві, дізнаємося: «Із великих промислових об'єктів німці в першу чергу відбудовують електростанції, водопровід і трамвай, використовуючи на цих роботах місцеве населення і залишаючи за собою лише технічне керівництво й охорону. Що ж стосується відбудови великих промислових об'єктів, зруйнованих нами при відступі, то до їх відбудови німці приступати не думають, залишаючи їх без всякої охорони»³.

Із провалом бліцкригу⁴ у планах окупантів відбулися зміни щодо характеру економічної експансії на території України. Райхсміністр окупованих східних областей А.Розенберг 23 січня 1942 р. видав постанову «Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях». Відбудові підлягали галузі: енергетична, вуглерудна, нафтопереробна, транс-

* Лобода Марина Костянтинівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** Дослідження здійснене за підтримки Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (ФРН) у рамках науково-дослідного проекту «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950 рр.)».

портна, текстильна, будівельна, деревообробна та машинобудівна. У поставі також ішлося, що всю захоплену сировину та матеріали потрібно використовувати насамперед для відбудовуваних заводів і фабрик, а залишки відправляти до Німеччини⁵. На практиці реалізація цих планів передбачала залишення частини місцевих ресурсів для переробки підприємствам, що відбудовувалися і вводилися в дію на базі колишніх промислових об'єктів. Основне призначення таких «новостворюваних» об'єктів полягало у виконанні військових замовлень⁶. У липні 1942 р. плани німецького командування щодо відбудови видобувної галузі важкої промисловості було конкретизовано безпосередньо директивою А.Гітлера «Про відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні», згідно з якою командуванню групи армій «Південь» доручалося забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами і трудовими ресурсами⁷.

Відбудова об'єктів промисловості на окупованих територіях супроводжувалася великими труднощами і невисокими темпами, оскільки при відступі радянських військ устаткування і спеціалісти були евакуйовані у глибокий тил СРСР, а приміщення зруйновані. До того ж на початку окупації німці своєю економічною політикою самі ж завдавали шкоди і збитків на той час для них далеко не пріоритетній галузі господарства. Наприклад, у Києві станом на 1 серпня 1942 р. промисловість було майже повністю зруйновано. У квітні того ж року німцям удалося пустити лише дрібні підприємства й окремі цехи великих заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленкузня» та ін., які призначалися для обслуговування армії (в основному ремонтні роботи і випуск деяких видів продукції). Так, у травні 1942 р. у приміщеннях авторемонтного заводу №1, верстатобудівного заводу, автозаводу №443 проводився ремонт танків. Решта залишених верстатів на окремих заводах, кольоровий метал, трамвайні вагони, тролейбуси та інші види обладнання промисловості і комунального господарства вивозилися до Німеччини⁸.

Відновлення важкої промисловості на окупованій території України відбувалося в умовах спротиву місцевого населення, тотальної руйнації споруд підприємств, недостатньої кількості техніки, робочих рук, у т.ч. у зв'язку з пріоритетом політики депортацій, що передбачала вивезення максимально можливої кількості працездатного населення України на роботу в райх. Тільки «починаючи з літа 1942 р. окупаційні органи влади все стриманіше, ба навіть відверто негативно реагують на подальші вимоги щодо робочої сили. На це вплинули як потреби місцевої промисловості та сільського господарства, так і негативний вплив депортацій на настрої місцевого населення в Україні»⁹.

Наявний джерельний матеріал дає підстави говорити, що під час окупації України 1941–1944 рр. трудові ресурси важкої промисловості складали: місцевий ринок робочої сили, у т.ч. діти, жінки, іноземні працівники, радянські військовополонені. На відновленні та введенні в дію підприємств у першу чергу передбачалося задіяти кадрових робітників, які працювали на згаданих виробництвах до окупації. Наведемо висновок одного з німецьких функціонерів щодо наявності робочої сили і можливості відновлення режиму роботи на суднобудівельних і судноремонтних заводах Півдня (липень 1942 р.): «Російські (тобто, радянські – М.Л.) робітники довели свою здатність ефективно працювати на режим більшовиків. Немає жодних причин припускати, що вони не зможуть так само ефективно працювати на користь райху»¹⁰. Реалії ж виявилися такими, що на момент, коли німці зайнялися

відбудовою, значна частина згаданого трудового ресурсу опинилася за межами свого колишнього місця проживання. По-перше, велика кількість кадрових фахівців залишила свої домівки під час відступу радянських військ, і разом з евакуйованими заводами переїхала у тил СРСР. По-друге, на початку війни всі військовозобов'язані були призвані до лав Червоної армії. По-третє, у результаті окупаційної продовольчої політики (т.зв. «політики голоду»¹¹) частина міських жителів, заради виживання, перебралася у сільську місцевість. По-четверте, як зазначалося вище, кількість наявних працездатних трудових ресурсів зменшилася (і продовжувала постійно зменшуватися) у зв'язку з проведенням активного набору населення працездатного віку (переважно 1922–1927 рр. народження) на роботу в райх¹².

Загалом залучення працездатного населення до виконання різних видів робіт окупаційна влада розпочала з перших днів свого панування. На підставі §8 наказу А.Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про управління у знову зайнятих східних областях»¹³ райхсміністр окупованих східних областей А.Розенберг 5 серпня видав наказ про обов'язкове запровадження трудової повинності. Відповідно до нього, усі мешканці цих областей віком від 18 до 45 років (залежно від їх працездатності) підлягали загальному трудовому обов'язку¹⁴. 16 серпня того ж року А.Розенберг затвердив наказ про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій віком від 14 до 60 років¹⁵. Згодом райхскомісар України Е.Кох, скориставшись правом змінювати віковий ценз трудової повинності на свій розсуд, запровадив трудовий обов'язок на території райхскомісаріату Україна у вікових межах від 15 до 60 років¹⁶. 6 лютого 1943 р. було оприлюднено розпорядження верховного командування німецьких сухопутних військ «Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі знову зайнятих східних областей», згідно з яким передбачалася загальна трудова повинність радянського цивільного населення віком від 14 до 65 років; за необхідності все працездатне населення могло залучатися до роботи у нічний час, у неділю та у свята¹⁷.

Оголошення про «трудоий обов'язок» періодично друкувалися у місцевій пресі окупованих територій. Зазначалося, що він стосується всіх видів праці, а саме – у сільському господарстві, на будівництві тощо; йому підлягає кожен, хто може працювати. За невиконання передбачалися арешт або ув'язнення¹⁸. Робота на визначеному місці для всіх працюючих європейської території оголошувалася «священним обов'язком» і була покликана сприяти остаточній перемозі «над злочинною радянською системою». «Всі українці й українки, які ухиляються від цього обов'язку, являються зрадниками та саботажниками не тільки щодо нової Європи, а також особливо своєї власної батьківщини, якій загрожує більшовизм»¹⁹.

Залучення до трудової діяльності працездатної робочої сили відбувалося на підставі численних постанов і розпоряджень. Наприклад, газета «Нове життя» (м. Первомайськ) 20 грудня 1942 р. повідомляла про запровадження обов'язкової трудової повинності українців у промисловості: обов'язок служби становив 1 рік; призовний вік – від 18 до 25 років; гарантувалися короткотривале навчання, призначення на нижчі або середні керівні посади, безкоштовні гуртожиток, харчування, одяг, фіксована заробітна плата кожному добровольцю у розмірі 240 крб. на місяць – молодшому керівнику і майстру, 330 – десятнику, 390 – управителю, 450 – машиністу, 540 – старшому машиністу тощо²⁰.

Загалом численні документи про трудову повинність регулювали такі питання, як віковий ценз, встановлювали обмеження щодо зміни місця роботи, заявляли (здебільшого «на папері») про здійснення мінімальних заходів соціальної політики, визначали розміри заробітної плати й умови праці. Згідно з ними, трудовій повинності підлягало не лише доросле населення, а й неповнолітні. Рамки вікового цензу протягом усього періоду окупації поступово розширювалися, оскільки на виробництві відчувався гострий дефіцит робочих рук. Є відомості про залучення до виробничих процесів неповнолітніх віком 12–15 років, а подекуди навіть 9–11 років²¹.

Говорячи про соціальну політику окупаційної влади, маємо на увазі низку проголошуваних заходів (як правило, на практиці не виконувалися), що мали заохотити населення окупованих територій для вербування на роботу в райх, а також для місцевого промислового виробництва. Отже, основні напрями соціальної політики окупантів передбачали задоволення мінімальних продовольчих потреб та надання обмеженого медичного обслуговування працюючому на райх населенню. У заяві Г.Герінґа на нараді зі штабом зв'язку воєнно-господарського і матеріального відомства від 16 вересня 1941 р. про продовольство для радянського населення зазначалося: «Забезпечуватися продовольством у зайнятих областях мають тільки працюючі для наших потреб»²². На шпальтах періодичної преси висвітлювалися різноманітні пільги, які пропонувалися працюючому на нову владу населенню: «Управою вживаються заходи щодо забезпечення населення паливом. У першу чергу забезпечуються працівники установ і підприємств»²³; «Діти робітників і жінок, мобілізованих на спеціальні роботи, розміщені у дитячому садку №1»²⁴.

У випадках протидії виконанню розпоряджень про трудовий обов'язок (у т.ч. відмова від роботи, її невиконання, неявка без поважної причини тощо) передбачалися суворі покарання: «Усім робітникам, робітницям і службовцям підприємств негайно з'явитися на місця своїх попередніх робіт. Особи, які не з'явилися на роботу, будуть розглядатися як саботажники із застосуванням до них найсуворіших заходів покарання за умовами воєнного часу – розстрілу»²⁵.

Оскільки після численних депортацій у райх населення намагалося якомога менше проявляти активність у роботі на окупаційну владу, дедалі частішали заходи примусового і насильницького залучення місцевого трудового ресурсу на виробництво. Так, 12 січня 1942 р. у наказі райхскомісара України про явку гірників на реєстрацію зазначалося, що особи, які раніше працювали в гірництві, повинні заявити про це голові найближчої управи, районному шефу або обласному комісарові. З'явитися повинні і ті робітники, які влаштувалися на роботу в колгоспах, радгоспах та інших підприємствах. Усіх зазначених вище осіб голови управ та районні шефи повинні були розподілити в гірництві. Неявка на реєстрацію каралася каторжними роботами або в'язницею²⁶.

Дедалі частіше окупаційна адміністрація почала вдаватися до силових заходів щодо залучення робочої сили. Так, у м. Севастополь начальник поліції і СД гарнізону 16 липня 1942 р. повідомляв про проведення низки облавних акцій для виявлення робочої сили. Кожен робітник підприємства отримував квитанцію-розписку, в якій, зокрема, зазначалося: «Скріплюю підписом, що я отримав повідомлення про обов'язкову явку на роботу. Мені відомо, що за невиконання наказу у мене або у моєї сім'ї буде конфісковано

будинок, подвір'я і все майно. Якщо я і після цього не з'явлюся на роботу, то мій будинок буде спалено, а мої рідні будуть взяті як заручники». Кожного виявленого робітника заводу доправляли в комендатуру, садовили в машину й у супроводі солдат він об'їжджав територію, показуючи місцезнаходження не менше, ніж трьох робітників заводу. Після цього він отримував право повернутися до сім'ї. Таким методом, станом на 16 липня, було виявлено понад 300 спеціалістів²⁷.

В оголошенні про страту 10 громадян у м. Миколаєві за небажання працювати на окупаційну владу повідомлялося, що всі, «хто до 20 липня 1943 р. повернеться на місце праці, призначене йому службовим зобов'язанням, не буде покараний». Також зазначалося, що хто після цього терміну буде затриманий як утікач, підлягатиме страті, або, як виняток, – ув'язненню²⁸.

Шляхом силового залучення людей на виробництво та суворого ставлення до трудового контингенту окупаційна влада намагалася стимулювати продуктивність праці і покращити виробничий процес. Своєю чергою робітники ставали заручниками вседозволеності німецької адміністрації. На Дніпрогесі німецький інженер чи майстер мав право за найдрібнішу провину вираховувати 10–15% із заробітної плати робітника або накласти штраф у розмірі 30–50 крб.²⁹ Використовувався і принцип колективної відповідальності, за яким за будь-яку провину одного працівника штрафу підлягав увесь колектив.

Суворі покарання призначалися за запізнення, прогули, брак чи повільність у роботі. На «Запоріжсталі» за невихід на роботу прогульник підлягав 8-добовому арешту і 25 ударам палицею чи різками³⁰. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського для залякування працюючих було організовано кімнату покарання («дев'ята кімната»), в якій жертву били гумовими палицями³¹. На торфовищах Сумщини за порушення дисципліни винуватця утримували у підвалі³². Ретельно проводилася боротьба з прогульниками на Юзівському металургійному заводі: тим, хто не виходив на роботу, загрожувало залучення до земляних робіт у прифронтовій смузі³³. Масовий саботаж і невихід на роботу змушував окупаційну владу видавати десятки різноманітних наказів із погрозами покарання. Наприклад, в оголошенні миколаївського окружного комісара від 6 липня 1943 р. повідомлялося про виконання смертних вироків щодо десятих робітників 17-річного віку³⁴. І хоча подібні заходи деякою мірою зменшили кількість втеч працівників із підприємств, проте до кінця окупації остаточно проблему так і не було вирішено.

Для виконання положень розпорядження «Про трудову повинність...» у структурі місцевої української допоміжної адміністрації створювалися біржі праці. На ці установи покладались усі основні функції з вербування населення на роботу, у т.ч. реєстрація й облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Із середини листопада 1941 р. усіх зареєстрованих безробітних зобов'язували з'являтися на контрольну явку, про що робилися відмітки у спеціальних картках. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою і відмовитися від неї безробітний не міг. Тих, хто намагався уникнути реєстрації, ухилитися від роботи – чекали найрізноманітніші методи покарання як за саботаж (штрафи, побиття, ув'язнення, каторжні роботи і навіть смертні вирoki).

Окремі, більш конкретні, функції біржі праці можна простежити з кількох наказів цієї установи, що діяла у Кам'янці-Подільському. Кожен прийом робочої сили на роботу вважався законним лише за наявності попередньої згоди біржі праці. Керівники всіх установ і підприємств зобов'язані були повідомляти їй про наявні вакансії³⁵. Населення підлягало обов'язковій реєстрації на біржі праці за такими правилами: якщо буде оголошено про реєстрацію на біржі праці працівників певного фаху, то обов'язок зареєструватися поширюється на всіх працездатних чоловіків і жінок віком від 14 до 60 років, які не мають постійної роботи. Заміжні жінки зобов'язані реєструватися лише в тому разі, якщо вони дотепер займалися певною діяльністю, а обслуговування родини не заповнює весь їх час (велика кількість дітей, у т.ч. маленьких). За ухилення від реєстрації винні каралися грошовим штрафом до 1500 крб.³⁶

Попри велику потребу у кваліфікованих робітниках німці все ж ставилися до місцевих із недовірою. Тому на керівні та інженерно-технічні посади стратегічно важливих підприємств по можливості залучали вихідців із райху, фольксдойче, або ж мобілізували фахівців із західноєвропейських країн. Зокрема, газета «Українська думка» за 15 липня 1942 р. повідомляла про заплановане прибуття до Харкова 85 нідерландських фахівців (серед них інженери, архітектори, електрики, теслі, муляри та ін.)³⁷.

Місцеві спеціалісти, серед яких і висококваліфіковані, використовувалися на допоміжних виробничих процесах, а також на чорнових відбудовних роботах³⁸. У циркулярі господарського штабу німецького командування про використання радянських громадян на важких і небезпечних роботах від 4 грудня 1941 р. зазначалося, що «росіян (тобто, радянських громадян – М.Л.) необхідно використовувати насамперед на таких ділянках роботи: гірничої справа, шляхове будівництво, військова промисловість (танки, гармати, апаратура для літаків), сільське господарство, будівництво, великі майстерні (шевські майстерні), спеціальні команди для термінових непередбачених робіт». Що ж до кваліфікованих німецьких робітників, то вони повинні працювати у військовій промисловості; їх не можна залучати до земельних робіт, розбирання завалів³⁹.

У поодиноких випадках, зокрема в дирекції №4, який належав до групи Сталіно – гірничого товариства «Ост», із місцевого населення було призначено чотирьох інженерів, кількох начальників дільниць і змін. На нижчі командні посади окупанти підбирали і затверджували людей насамперед із числа колишніх репресованих органами НКВС, а також тих, хто прийшов до них добровільно⁴⁰.

Значний відсоток серед працівників промисловості становили жінки. Так, із середини червня 1942 р. для виконання робіт на Краматорський металургійний завод через біржу праці в порядку загальної трудової повинності було прийнято близько 600 осіб, головним чином жінок, оскільки чоловіків, до цього часу не зайнятих ні на яких роботах, німці встигли вивезти до Німеччини⁴¹.

Було також багато молоді віком 14–15 років. Для її ефективного використання 30 вересня 1942 р. райхскомісар України Е.Кох підписав указ «Про навчальні майстерні на промислових підприємствах». На діючих підприємствах і в ремонтних майстернях відкривалися курси та майстерні з підготовки молодих робітників. Термін навчання становив від 18 місяців до 2 років⁴².

Оскільки наявних місцевих трудових ресурсів для важкої промисловості не вистачало, то довелося вдатися до використання праці радянських військовополонених. Про цей контингент згадувалося у планах німецького керівництва ще до війни з СРСР – у квітні 1941 р. У директиві головного командування сухопутних військ вермахту щодо використання військовополонених у майбутній війні зазначалося: «Військовополонені є цінною робочою силою»⁴³. У згаданій вище директиві А.Гітлера від 1 липня 1942 р. «Про відновлення добування вугілля в Донецькому басейні» також йшлося про цілеспрямоване використання праці військовополонених. Як результат, для роботи в шахтах було виділено 30 тис. бранців, а у серпні та вересні 1942 р. – ще по 15 тис. У 1943 р. на шахти Донбасу планувалося відправити 300 тис. полонених, а тим, хто має гірничі професії, доручити роботу за фахом⁴⁴. Для виконання цього завдання всіх військовополонених, які потрапили у полон після 5 липня 1943 р., слід було використовувати лише у вугільній промисловості. Із 1943 р. військовополоненими вважали також усіх захоплених у боях із партизанами осіб чоловічої статі віком від 16 до 55 років⁴⁵.

Робочі команди з військовополонених використовували для виконання найтяжчих, найбільш трудомістких та небезпечних для життя робіт. Працювали вони як окремо, так і разом із цивільним населенням. Це насамперед залежало від виду виконуваних робіт. Деяких військовополонених, а саме кваліфікованих робітників, відпускали з таборів на місце роботи під розписку⁴⁶.

Оскільки споруди підприємств були зруйновані, а обладнання вивезене, то робітники змушені були виявляти і збирати дефіцитні деталі та інструменти. Їм доводилося працювати за відсутності достатньої кількості знарядь праці, технічного устаткування, спецодягу, взуття, засобів гігієни, за тотального порушення техніки безпеки.

Однією з характеристик умов праці була відсутність чіткої регламентації робочого часу. З архівних документів маємо численні відомості про тривалість робочого дня на різних підприємствах. Загалом можна відстежити таку картину: в різних галузях директивними документами встановлювалася регламентована 8-годинна тривалість робочого дня, як, наприклад, у губернаторстві Трансністрія (наказ №64 від 25.05.1942 р.). Водночас ст.4 цього наказу передбачала можливість доведення тривалості робочого дня до 10 годин за рахунок додаткової збільшеної на 20% оплати порівняно зі встановленим окладом за нормальний робочий день. У виняткових випадках, за умови попереднього дозволу «дирекції праці», допускалося збільшення робочого дня понад 10 годин⁴⁷.

На практиці найчастіше зустрічаються відомості про тривалість робочого дня в 10⁴⁸, 14–15⁴⁹ і 16⁵⁰ годин. Робочий день молоді майже нічим не відрізнявся від робочого дня дорослих. І хоча він мав обмежуватися 4–6 годинами на добу, іноді його тривалість становила 8–12 і навіть 14 годин⁵¹.

Збільшення робочого дня обґрунтовувалося невиконанням норм виробітку, відробітком норм за невихід на роботу у зв'язку зі святами, різними порушеннями. Наприклад, на Роменській, Ведмежанській, Глинській, Перекопівській та Пекарівській торфозробках, згідно з розпорядженням німецького командування, робочий тиждень мав становити 54 години. Коли ж у суботу, або напередодні якихось свят дозволялося скоротити робочий

день, то недороблений час компенсувався протягом тижня⁵². На заводі «Запоріжсталь» за трихвилинне запізнення робітника змушували відпрацювати безкоштовно дві години після зміни⁵³.

На виробництвах існувала проблема з індивідуальним захистом працюючих. Гостро бракувало спецодягу та спецвзуття. Наприклад, із метою розв'язання питання щодо забезпечення робітників торфартілей спецвзуттям провадилися заходи по купівлі гумових чобіт та черевиків у населення на певних умовах, або ж пропонувалася торфова продукція як плата за амортизацію працівникам, які користувалися власним взуттям⁵⁴. Водночас за отримане безпосередньо на виробництві спецвзуття робітники мали розраховуватися із власної кишені⁵⁵. Не кращим було забезпечення військовополонених. У таборах існувала практика, коли їм видавали замість пристойного одягу лахміття, або взагалі роздягали. Так, у Сумському таборі у в'язнів конфіскували весь одяг і взуття, взамін видавши старе шмаття та дерев'яні колодки⁵⁶.

Згідно з офіційною документацією, розміри заробітної плати визначалися за принципом продуктивності. Використовувалася як відрядно-преміальна, так і погодинна оплата на окремих видах робіт. У кожній із зон встановлювалася своя система. Наприклад, погодинна оплата для всіх робітників і робітниць промисловості, які мешкали на території райхскомісаріату Україна, і не мали німецької державної належності, встановлювалася на підставі розпорядження Е.Коха «Про врегулювання умов праці та заробітної плати для робітників на території РКУ» (1 грудня 1941 р.). Згідно з ним, визначалися погодинні тарифні ставки відповідно до віку та рівня кваліфікації працівника: практикантам – 0,75 крб за год., нефаховим робітникам до 17 років – 0,70 крб, від 18 років – 1 крб, керівникам, ремісникам зі спеціальною кваліфікацією, десятникам – 2 крб, майстрам – 2,50 крб. Фольксдойче, за розпорядженням про належність до німецького народу, мали отримувати на зайнятих східних територіях із 23 серпня 1941 р. додатково 50%. Жінки отримували 80% від вказаної суми⁵⁷. Загалом розміри заробітної плати визначалися на основі місцевих постанов.

В архівних документах зустрічається чимало даних про заробітну плату. Є відомості про заробітки окремих робітників за виконання певних видів робіт. Повна сума зарплати виплачувалася лише при стовідсотковому виконанні виробничого плану. У протилежному випадку утримувався відповідний процент недовиконання плану, а при перевиконанні – підвищувався⁵⁸. Проте всі ці дані, якщо їх вилучити з контексту, не відтворюють реальної картини рівня заробітків робітників, оскільки не проливають світло на купівельну спроможність грошей на ринку споживчих товарів. Долучивши ряд інших документів, дізнаємося, що, наприклад, у Краматорську за місячний заробіток робітників промислових підприємств можна було придбати лише 1 кг хліба⁵⁹. Траплялося, що керівники підприємств, зокрема директор заводу металевих виробів і вогнетривких кас (м.Київ), неспроможні були дотриматися порядку нарахування заробітної плати, встановленої законодавчо, і тому зверталися по роз'яснення до фінансового та промислового відділів міської управи⁶⁰.

Загалом за отриману заробітну плату робітники не мали змоги прогодувати себе і свою родину, не кажучи вже про підтримання нормального фізичного стану. Ціни на продукти харчування були завищеними, а кількість, якість і калорійність їжі, яку мало змогу придбати населення, – надто низькими. Наведемо один із результатів аналізу хліба, зроблений у лабораторії

Сумської обласної санстанції: «Колір блідо-жовтий, нерівномірний, м'якуш нееластичний, на дотик липкий, без стороннього запаху, при розжовуванні відчувається незначний хрумкіт на зубах, кислий смак»⁶¹.

Згідно з офіційними установками німецької влади, заробітна плата і ринкові ціни планували зберегти на рівні доокупаційних стандартів. У пресі неодноразово з'являлися повідомлення про фіксування цін на основні продукти харчування. Ці заходи, пов'язані з дефіцитом продовольства та надзвичайно високими цінами, в окремих містах почали проводити вже восени 1941 р.⁶² Із 21 лютого 1942 р. у ціновій політиці влада керувалася розпорядженням райхскомісара, виданим із цього приводу. Зокрема, згідно із §2, встановлювалися ціни: «Продукти зі збіжжя: а) борошно: житнє борошно вище 80 проц. перемолу – 1,30 крб; житнє борошно нижче 80 проц. перемолу – 1,60 крб; пшенична мука вище 75 проц. перемолу – 1,60 крб тощо»⁶³.

Заходи окупаційної адміністрації, спрямовані на перетворення України у продовольчий сировинний придаток райху, створили умови, що характеризувалися неможливістю налагодити достатнє харчове забезпечення для населення окупованих територій. Частково проблему намагалися вирішити за рахунок запровадження продуктових карток та надання відповідних пайків. Пріоритет у такому забезпеченні віддавався працюючому на райх населенню.

Станом на травень 1942 р. працівники підприємств Києва, крім заробітної плати, додатково отримували харчові продукти за картками, які видавалися у правлінні Харчоторгу: «Раніше картки давали всім, а зараз потрібно мати, якщо не працюєш, книжку з біржі праці». Згадані картки видавалися терміном на місяць. Кожна нараховувала 45 талонів: 30 – на хліб, 15 – запасних, на які іноді давали півкілограма солі, коробку сірників⁶⁴. Деякі продукти харчування, за які потрібно було заплатити, робітники отримували з комори підприємств. Так, у червні 1942 р. ціна 150 г рослинної олії становила 4,50 крб, 1 кг картоплі – 0,70 крб, 1 кг гречки – 1,76 крб, 1 кг борошна – 1,85 крб, 1 кг патоки – 6,15 крб⁶⁵.

Існувала градація в розподілі продуктів харчування. В існуючій класифікації видів робіт, що давали право на отримання продовольства, використовувався принцип важкості умов праці. Так, зокрема, на торфорозробках за найбільш важкі роботи робітники мали отримувати додаткову норму пайки, за легші – півнорми додаткової пайки⁶⁶. На окремих підприємствах проблему мінімального харчового забезпечення намагалися вирішити за рахунок заводських кухонь. Так, на вересень 1942 р. їх кількість в області економічної інспекції «Південь» становила 1062⁶⁷. Із них 40 налічувалося у Запоріжжі, які забезпечували 36 тис. робітників⁶⁸. В їдальнях споживчий раціон був одноманітним: здебільшого борщ, суп, картопля. Порція борщу коштувала 0,60 крб, супу – 0,61 крб, картоплі – 0,66 крб⁶⁹.

Оголошення про створення їдалень для робітників публікувались у місцевій пресі з 1941 р. Так, газета «Українська думка» (8 жовтня 1941 р.) повідомляла про заплановане відкриття 30 їдалень на підприємствах Миколаєва. Постачання в них мало здійснюватися централізовано та шляхом заготівлі⁷⁰. Окупаційна влада не була зацікавлена у суцільному винищенні місцевого населення, прирікаючи його на голодну смерть, оскільки виснажені люди погано працюють. Вона радше використовувала політику примусу-заохочення до праці, яку неминуче мало сприйняти місцеве населення, оскільки це був чи не єдиний спосіб виживання в екстремальних умовах окупації. Подекуди

працівникам за їхню зарплату давали змогу у заводських крамницях викупити за заниженими цінами пайок, що складався із 500 г хліба на працівника, 300 г на утриманця, по 500 г пшона і м'яса (частіше риби). Крамниці розташовувалися на території заводу, а не в місті. Це робилося для того, щоби робітники, які не прийшли на роботу, не мали змоги купувати продукти. Говорячи про заводські їдальні, не ідеалізуватимемо їх, оскільки доволі частими супутниками тут були антисанітарія, збої у налагодженні обліку продуктів та відпуску обідів, траплялися випадки розкрадання продуктів харчування, витрачання їх не за призначенням⁷¹.

Здавалося б, на перший погляд, що працюючі на потреби райху хоч і в мінімальному розмірі, але все ж мали гарантований мінімум харчування. Проте навіть отримавши продуктові картки, люди не завжди мали змогу їх отоварити. Однією з причин були перебої з постачанням, а робітники не мали можливості простоювати цілими днями у чергах за продуктами⁷². Та й наявних продуктів харчування, виданих за картками для працівників, які забезпечували утриманців, було недостатньо. Тому люди шукали додаткові джерела – часто доводилося отоварюватися на базарах з їх непомірно високими цінами та в магазинах. Зокрема, у Трансїстрії румунська адміністрація дала повну свободу комерції. Продукти із сіл коштували: 1 кг м'яса – 1,50 німецьких марок, пізніше – 3–3,50; 1 кг сала – 1,50, пізніше – 3,00; яйця (10 шт.) – 1, пізніше – 1,50–2,00; хліб – 0,25, пізніше 0,30–0,40; 1 л олії – 2,00, пізніше 3,00; 4 л горілки – 3,00, пізніше – 5,00 німецьких марок⁷³.

За відсутності можливості придбати продукти харчування на базарах практикувалися походи у село з обмінами. Також працюючі на райх робітники мали змогу отримати землю під городи. Щоправда, умови її використання були драконівськими. За користування ділянкою землі кожен зобов'язаний був здати вирощену на ній продукцію (наприклад, картоплю в розмірі 750 кг з 1 га; за невиконання поставок картоплі винним загрожувало притягнення до відповідальності)⁷⁴.

Загалом, жодне з джерел надходження продуктів харчування не було сталим та надійним, не гарантувало отримання продовольства належної якості. Водночас їх варіативність давала людям можливість обирати власні стратегії виживання. На відміну від цивільного населення, військовополонені не мали навіть згаданих вище можливостей. Харчове та матеріальне постачання в'язнів здійснювалося в такій мірі, щоби лише підтримувати фізичне існування. 8 жовтня 1941 р. верховне командування вермахту видало наказ, що встановлював норми харчового постачання радянських військовополонених. Згідно з ним, працюючи на важких роботах, полонений отримував пайок, який складався з 9 кг хліба, 0,8 кг м'яса, 0,25 кг жирів та 0,9 кг цукру на місяць. На легких – ще менший. Передбачалося і додаткове харчування для відновлення працездатності виснажених в'язнів (50 г тріски, 100 г ерзац-меду та 3,5 кг картоплі на тиждень)⁷⁵. Проте такі норми харчування не відповідали характеру робіт, на яких використовували військовополонених. Нерідко траплялися голодні непритомності і смерть від хронічного недоїдання. Тих, хто звертався з проханням поліпшити харчування – розстрілювали⁷⁶. Страта чекала і на тих, кому вдавалося отримати продукти від цивільного населення.

Ще однією проблемою, з якою у повсякденному житті постійно стикалося цивільне населення окупованих територій, виявилася неможливість на-

лагодити комфортні умови проживання. У результаті бойових дій, бомбардувань, пожеж тощо житловий фонд країни зазнав значних втрат. Уцілілі ж помешкання в їх власників відбирали представники німецької влади та її вповноважені. Житлові умови населення в умовах окупації здебільшого характеризувалися відсутністю елементарних побутових вигод – водогону, електроенергії, опалення тощо.

Отже, протягом періоду окупації України, використовуючи працю цивільного населення та військовополонених, німецька влада частково відновила і ввела в дію окремі цехи заводів і підприємств Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Харкова, Запоріжжя, Києва, торфозробки, марганцеві копальні Нікополя, залізрудні – Криворіжжя й вугільні – Донбасу, нафтові промисли Прикарпаття тощо. Проте слід відзначити, що згадані підприємства не давали тієї кількості продукції, на яку розраховували німці. Причиною цього було те, що на початку окупації відбудова і введення в дію об'єктів важкої промисловості на території України не становили пріоритетного завдання в економічних планах німецького керівництва – у першу чергу передбачалося вивезення сировини, залишків устаткування на підприємства райху.

Після провалу блицкригу відбулася зміна пріоритетів щодо використання об'єктів промисловості, наявних запасів сировини і виробництва. Активно взявшись за відбудову підприємств, які були необхідні для успішного ведення війни, окупаційна влада зіткнулася з рядом проблем – практично тотальна руйнація виробництв, катастрофічна нестача не тільки кваліфікованих робітників, а й взагалі робочої сили при одночасній необхідності виконувати поставки на підприємства райху працездатного контингенту з України. До того ж, окупантам довелося зіткнутися зі спротивом населення, який проявлявся у вигляді саботажу, руйнування устаткування, диверсій тощо.

Завдання з відбудови і введення в дію об'єктів важкої промисловості лягли на плечі місцевого населення, в основному підлітків, жінок, частини кваліфікованих робітників, які з різних причин залишалися на окупованій території (не підлягали евакуації або ж не встигли евакуюватися, не були мобілізовані до Червоної армії, на момент відбудови конкретних підприємств ще не вивезені в райх). Незначний відсоток трудових ресурсів, здебільшого кваліфіковані кадри, становили іноземні спеціалісти. Основні чорні роботи, починаючи з 1942 р., виконувалися силами військовополонених.

Умови праці робітників промисловості, як і загалом усього населення окупованої території України, були надзвичайно складними. Усе населення працездатного віку, вікові рамки якого поступово розширювалися, підлягало «трудовому обов'язку», коли під загрозою покарання і навіть смерті всі змушені були працювати. Трудитися доводилося в тяжких умовах, часто за відсутності необхідних інструментів і засобів індивідуального захисту, під постійним наглядом із боку адміністрації, яка шукала будь-якої нагоди, щоби збільшити тривалість робочого дня чи урізати заробітну плату, а то й покарати за найменше ухилення від роботи. Проте, люди все ж ішли працювати, адже це давало хоч якусь можливість прогодувати себе та свою родину.

Недоїдання, невлаштованість побуту, проблеми з житлом, навіть його відсутність, чи не щоденний стресовий стан, викликаний необхідністю мобілізуватися для виживання в екстремальних умовах окупації, тривога за рідних, які перебували на фронті чи в партизанських загонах, переживання

за тих, хто був депортований до Німеччини, евакуйований під час відступу радянських військ у тил СРСР або переїхав на інше місце проживання, не маючи можливості дати звістку про себе, більш за рідних і близьких, які загинули під час бойових дій, були закатовані, знищені в концтаборах – ось далеко неповний комплекс переживань, з якими стикалася людина в повсякденному приватному житті на окупованій території.

Для можливості виживання окупаційна влада пропонувала населенню – працювати. Люди трудилися (без ентузіазму і задоволення від виконаної роботи), щоб отримати мінімальний харчовий пайок. Шукали будь-яку можливість отримати додаткове харчування. Мобілізувалися, щоби дочекатися визволення.

¹ Окупація території України тривала з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р.

² Див.: «Зелёная папка» Геринга. Восточный штаб экономического руководства. Секретный документ командования // <http://pavlovsk-spb.ru/dokumenty-voyny/241-direktivy-po-rukovodstvu-ekonomikoj-vo-vnov-okkupiruemых-vostochnых-oblastyax.html>

³ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Л., 2003. – С.237.

⁴ Бліцкриг (нім. *Blitzkrieg* – блискавична війна) – створена на початку ХХ ст. теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога здобувається за лічені тижні або місяці, не давши приголомшеному супротивникові оговтатися, відмобілізувати й розгорнути свої основні сили.

⁵ Див.: *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000. – С.66–68.

⁶ *Науменко В.М.* Політика Економічного штабу Ост у сфері промисловості на території окупованої України: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008.

⁷ *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №1. – С.35.

⁸ Київ у дні нацистської навали... – С.259–260.

⁹ *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №6. – С.154.

¹⁰ *Иванов В.Б.* Севастопольская эпопея 1941–1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). – Севастополь, 2004. – С.246.

¹¹ *Пентер Т.* Указ. праця. – С.36.

¹² *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953 рр.). – К., 2009. – 284 с.

¹³ Указ А.Гітлера про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. // *Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів.* – Т.1. – Л., 1997. – С.200–202.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 36. док. і мат. – К., 1963. – С.28–29.

¹⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.523.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.239. – Арк.37.

¹⁷ Державний архів Луганської області. – Ф.Р-1717. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.15, 15 зв.

¹⁸ Волинь. – 1942. – 24 вересня, 24 грудня.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.271.

²⁰ Українці! // *Нове життя.* – 1942. – 20 грудня.

²¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. ... –

С.175, 200; *Голиш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.

²² Цит. за: *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.114.

²³ Хроніка // *Українська думка.* – 1941. – 8 жовтня.

²⁴ *Забота о детях* // *Новая мысль.* – 1943. – 5 декабря; *Детские сады* // *Новая мысль.* – 1943. – 28 октября.

²⁵ *Иванов В.Б.* Указ. соч. – С.245.

²⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 3б. док. і мат. – К., 1951. – С.237.

²⁷ *Иванов В.Б.* Указ. соч. – С.246.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.271; Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С.87.

²⁹ *Загоруйко М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). – Москва, 1974. – С.188; *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.

³⁰ Там само.

³¹ *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.

³² Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф.Р-2037. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68; Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р.: Огляд документів. – Суми, 2003. – С.12.

³³ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1951. – С.270.

³⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1963. – С.208.

³⁵ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р-434. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.71.

³⁶ Там само. – Арк.70.

³⁷ Нідерландські фахівці для України // *Українська думка.* – 1942. – 15 липня.

³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.124. – Арк.56; Спр.548. – Арк.44–45.

³⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1951. – С.233–234.

⁴⁰ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених // *Нові сторінки історії Донбасу:* 3б. ст. – Кн.11. – Донецьк, 2005. – С.36.

⁴¹ Российский государственный архив экономики. – Ф.8875. – Оп.1. – Д.292. – Л.142.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.293.

⁴³ Там само. – Оп.2. – Спр.147. – Арк.175; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.205–206.

⁴⁴ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – С.89.

⁴⁵ Там само. – С.90.

⁴⁶ Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р. – С.18.

⁴⁷ Сообщение // *Прибугские известия.* – 1943. – 21 апреля.

⁴⁸ Увага // *Нове життя.* – 1943. – 28 лютого.

⁴⁹ *Дубина К.* Злодеяння немцев в Киеве. – Москва, 1945. – С.11.

⁵⁰ *Коваль М.В.* 1941–1945 роки. Україна // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №6. – С.45.

⁵¹ *Голиш Г.М.* Указ. праця. – С.99.

⁵² ДАСО. – Ф.Р-2911. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

⁵³ *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.

⁵⁴ Оголошення // *Сумський вісник.* – 1942. – 5 липня; ДАСО. – Ф.Р-1908. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

⁵⁵ ДАСО. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.14.

⁵⁶ *Потильчак О.В.* Указ. праця. – С.87.

⁵⁷ Розпорядження відносно урегулювання умов праці та платні для робітників,

промисловців // Волинь. – 1941. – 25 грудня.

⁵⁸ ДАСО. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.1.

⁵⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-7021. – Оп.72. – Д.9. – Л.34.

⁶⁰ Державний архів Київської області. – Ф.Р-2371. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.8.

⁶¹ ДАСО. – Ф.Р-1915. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9; Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р. – С.18.

⁶² Максимальні ціни // Львівські вісті. – 1941. – 18 вересня.

⁶³ Див.: Розпорядження про ціни у дрібній торгівлі всякого роду харчовими продуктами // Українська думка. – 1942. – 20 червня; Оголошення // Українська думка. – 1942. – 15 липня; Розпорядження про ціни на птицю для різання // Українська думка. – 1942. – 27 червня; Розпорядження про споживацькі ціни на молоко, молочарські вироби та їстівну рослинну олію // Українська думка. – 1942. – 27 червня.

⁶⁴ Київ у дні нацистської навали... – С.251.

⁶⁵ ДАСО. – Ф.Р-2132. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6.

⁶⁶ Там само. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.9.

⁶⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg). – RW 31/48.

⁶⁸ Ветров І.Г. Указ. праця. – С.116.

⁶⁹ ДАСО. – Ф.Р-2132. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.2–4.

⁷⁰ Хроніка // Українська думка. – 1941. – 8 жовтня.

⁷¹ ДАСО. – Ф.Р-2845. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32.

⁷² Городиня для трудящих // Сумський вісник. – 1942. – 21 серпня.

⁷³ Батшев В. Жизнь в оккупации // Лебедь: Независимый альманах. – 2007. – 27 мая. – №528 // <http://www.lebed.com/2007/art5023.htm>

⁷⁴ ДАСО. – Ф.Р-2845. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.36.

⁷⁵ Потильчак О.В. Указ. праця. – С.86–87.

⁷⁶ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. мат. и док. – Донецк, 1969. – С.113.

The article make the main life aspects under industry workers heavy occupation circumstances (adolescents, women, elderly people, Soviet prisoners of war) clean. Their daily existence problems were found out. It is reproduced government attitude to the population as a whole, and particularly to those who were involved in the production restoration at heavy industries, located in Ukraine.